

ՔՐԻՍՏԻՆԵ ՊԱՊԻԿՅԱՆ

ԵՊՀ

ԽՈՐ ՎԻՐԱՊԻ ՎԱՆՔԸ ԶԱՔԱՐԻԱ ԱԳՈՒԼԵՑՈՒ «ՕՐԱԳՐՈՒԹՅԱՆ» ԷԶԵՐՈՒՄ

Հայաստանում քրիստոնեությունից տարածման նախասկիզբը սրբավայր Խոր Վիրապի վանքը գտնվում է պատմական Արտաշատ քաղաքի 6-րդ բլրի արևելյան լանջին¹։ Ս. Գրիգոր Լուսավորչի հարչարանաց Ս. Վիրապի վրա վեր խոյացած վանական համալիրը հիմնադրվել է դեռևս վաղ միջնադարում, ԺԳ. դարում դարձել ուսումնական եւ գրչության կենտրոն, իսկ ԺԷ. դարի երկրորդ կեսին հիմնովին վերակառուցվել Դավիթ Վիրապեցի (Վրացի, Տփիսիսեցի) վանահոր հոգածությամբ, Ագուլիսի վաճառական, Զաքարիա Ագուլեցու եղբայր խոջա Շմավոնի (Հայտնի նաեւ՝ Սիմոն, Սիւամոն անվանաձեւերով) եւ այլ վաճառականների մեկենասությամբ։

Ճանապարհորդ-վաճառական Զաքարիա Ագուլեցին իր «Օրագրություն» էջերում, որպես ականատես-վկա, մանրամասն նկարագրում է Խոր Վիրապի վանքի կառուցման աշխատանքները։ Ինչպես Զաքարիան, այնպես էլ նրա եղբայր Շմավոնը Ագուլիսի Հայտնի վաճառականներից են եղել։ 1646 թ. մարտի 5-ին առևտրական գործերով առաջին անգամ Ագուլիսից դուրս գալիս՝ Զաքարիան իր առջեւ նպատակ է դնում՝ «... ուր որ գնամ՝ թէ գիւղ եւ թէ քաղաք մտանիցեմ եւ կամ թէ զատիկ արարիցեմ կամ թէ նշանաւոր բան կամ թէ օր հանդիբեցէ, գրիցեմ»²։

Զաքարիայի վկայությամբ՝ 1669 թ. մարտի 1-ին իր եղբայր Շմավոնի հետ նախաձեռնում են Խոր Վիրապի հորի վրա Ս. Գրիգոր Լուսավորչի եկեղեցու կառուցումը։ Զաքարիայի հաղորդմամբ՝ Շմավոնը Հայտնի վաճառական էր եւ մեծ հաջողություններ ուներ այդ ոլորտում։ Վերջինս միաժամանակ աշխատել էր պարսից երեք խաների՝ Նաջաֆ Ղուլիի, Աբաս Ղուլիի եւ Սեֆի Ղուլիի մոտ։ Շմավոնի այս ծառայությունը բա-

¹ Խոր Վիրապի վանքի մասին մանրամասն տե՛ս Կ. Մաթեւոսյան, Խոր Վիրապի վանքը եւ նրա գրչության կենտրոնը, «Էջմիածին», 1997, Բ.-Գ., էջ 174-178. Մ. Հասրաթյան, Հայոց Դարձի նախասկիզբը սրբավայր Խոր Վիրապի վանքը, «Հայոց սրբերը եւ սրբավայրերը», Երեւան, 2001, էջ 183-191. Ա. Հարությունյան, Խոր Վիրապ. պատմությունը, ձեռագրական եւ վիմագրական ժառանգությունը, Երեւան, 2017։

² Զաքարիա Ագուլեցի, Ո(=Օ)րագրություն, յերեւան, 1938, էջ 7։

ցատրվում է այն հանգամանքով, որ վերջինս, լինելով հմուտ, հաջողակ վաճառական, կարողանում էր խելամտորեն կատարել իր առջեւ դրված բոլոր պարտականությունները: Նա, արժանանալով խաների վստահությանը, ստանձնել էր երկրի գանձարանի ղեկավարումը եւ մի շարք այլ պատասխանատու աշխատանքներ:

Զաքարիա Ագուլեցին գրում է, որ Շմավոնը վաղուց էր փափագել վերակառուցել ինոր Վիրապը. հորը կառուցված էր, իսկ վրայի եկեղեցին, երկար տարիներ գտնվելով պարսկա-թուրքական տիրապետության տակ, քարուքանդ էր եղել. «Թւին ՌձժԸ. մարտի մէկումն Երեւան որ ես Զաքարիայ, իմ եխպայր պարոն Շմաւոն այսօր ըսկսան արար Լուսաւորչի ինոր Վիրաբի, հորն ու հորի վերայ եկեղեցին շինելոյ»³: Հայոց Կաթողիկոսի հանձնարարականով այստեղ էր գտնվում, ծագումով Վրաստանից, Դավիթ վարդապետը՝ ինոր Վիրապի վանքի բազմարդյուն առաջնորդ-վանահայրերից Դավիթ վրդ. Վիրապեցին: Շմավոնը խոստանում է վերանորոգել Ս. Վիրապը եւ դրա վրա եկեղեցի կառուցել՝ հոգալով շինարարության համար պահանջվող ողջ ծախսը՝ «...թէ այլ ինչ խարճ՝ շինելոյ գնայ, Շմաւոնն տայ իւր եւ իւր ծնօղաց յիշատակ հոգւոյն փրկութեան»⁴:

Զաքարիա Ագուլեցին հաղորդում է, որ թե՛ հորի, եւ թե՛ եկեղեցու շինարարական աշխատանքներն սկսվում են 1669 թ. մարտի 1-ին. ի գարմանս ամենքի՝ շինարարական աշխատանքների արդյունքում հայտնաբերվում են երկու վարդապետների գերեզմաններ՝ մարմնի մնացորդներով: Գերեզմաններից մեկի վրա գրված էր Ներսես վարդապետ, իսկ մյուսին՝ Վարդան վարդապետ⁵: Նրանց ողջ պատմությունը գրված էր կոնդակում: Համաձայն հիշատակության՝ նրանց վախճանը թվագրվում է 1268 թ.: Մարմինները լավ էին պահպանվել եւ գրեթե չէին փտել: Սակայն, այս երկու վարդապետները միաժամանակ չէին մահացել. նրանցից մեկը տասը տարի շուտ էր վախճանվել: Այս արտասովոր գտածոները տեսնելու համար ինոր Վիրապ էին գալիս մասնագետներ տարբեր երկրներից: Զաքարիա Ագուլեցին գրում է. «Ես՝ Զաքարիայ, գ (3), դ (4) անգամ տեսայ, նշխարքն համբուրեցի»⁶:

Շմավոնը ավարտին է հասցնում ինոր Վիրապի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու կառուցումը: Զաքարիա Ագուլեցու վկայությամբ՝ 1670 թ. եպիսկոպոսներ, վարդապետներ եւ բազմաթիվ ուխտավորներ էին գնում ինոր Վիրապ: Խոսելով հորից գտնված հոգեւորականների դիերի մասին՝

³ Անդ., էջ 80:

⁴ Անդ., էջ 81:

⁵ Վարդանը, ըստ էության, Արեւելցին է, իսկ մյուսը՝ ԺԳ. դարի վանահայրերից Ներսեսը:

⁶ Զաքարիա Ագուլեցի, նշվ. աշխ., էջ 81:

Խոր Վիրապի վանական համալիրը

Խոր Վիրապի վանական համալիրը

Զաքարիան գրում է. «Այս սրբոց մարմինն այսպէս սաղ էր, որ ոտնն, մարմինն, գլուխն, ձեռքն սրտին վերայ խաչած, այսպէս տեսանք»⁷: Հորը վերանորոգելուց հետո Շմավոնն օրհնում է այն եւ սկսում դրա վրա տաչած քարով եկեղեցի կառուցել այնպես, ինչպես եղել էր ի սկզբանե: Եկեղեցին կառուցվում է իր նախկին տեսքով, բայց առավել ընդարձակ չափերով: Շինարարության վերակացու է նշանակվում երեւանցի Հակոբջանի որդի Օհան-Բաբին, որին հանձնարարվում է հետեւել շինարարության ընթացքին եւ կատարված աշխատանքի վերաբերյալ կազմել հաշվետվություն:

1670 թ. սկսվում է եկեղեցու կառուցումը: Նույն թվականի հունիսի 1-ին Սպահանի շահ Սուլեյմանի կողմից Երեւանի Սեֆի Ղուլի խանին գրավոր պահանջ է գալիս, համաձայն որի՝ Շմավոնը պետք է մեկնեւր Սպահան: Մեկնելուց առաջ նա հանձնարարում է Օհան-Բաբին՝ շարունակել հետեւել շինարարությանը եւ պահանջվող գումարը վերցնել իր քեռորդի Ղուկասից: Զաքարիա Ագուլեցին գրում է. «Այս Օհան-Բաբէս եկեղեցիս շինեց, ամէն խարջ, թէ ուստի, թէ համալի, թէ իւրն ղօնլուղ, դաւտարով փողն բէքիլ Ղուկազէն առաւ»⁸: Օհան-Բաբին ավարտին է հասցնում եկեղեցու կառուցումը եւ վարպետների ու բանվորների գումարն ստանում Ղուկասից: 1670 թ. սեպտեմբերի 20-ին եկեղեցին օրհնելու համար խոր Վիրապ են գալիս վարդապետներ, էջմիածնի աթոռակալը, քանի որ այս օրերին կաթողիկոսը գտնվում էր Ստամբուլում՝ այնտեղ ծագած անկարգության եւ պառակտումների պատճառով: Զաքարիա Ագուլեցին գրում է, որ, բացի վերոնշյալ երկու գերեզմաններից, հորի տակից հայտնաբերվել է եւս մի գերեզմանանման մատուռ, որտեղ պառկած էր հանգուցյալը. «...սմայ բացին ոչ, զերայ գրոց մարդոց, բրոց վկայութէնով ասացին, թէ Գրիգոր Լուսաւորչի մարմինն է: Բացին ոչ, չուրի կաթողիկոս գալն»⁹: Համաձայն վկայության՝ Շմավոնը վախճանվում է 1670 թ. դեկտեմբերի 7-ին Սպահանում, սակայն հասցնում է կատարել իր առջեւ դրված առաքելութիւնը: Նա, ավարտին հասցնելով խոր Վիրապի հորի վերանորոգումը եւ եկեղեցու կառուցումը, օրհնեց այն եւ թողեց ի հիշատակ իր երեխաների, ծնողների եւ կնոջ հոգու փրկության: Զաքարիա Ագուլեցին խոր Վիրապի կառուցման ավարտի մասին գրում է. «Ես՝ Շմաւոնի եկապայր Զաքարէս, որ ամենայն բանի ականատէս եղայ եւ իմ հողացեալ ձեռնովս գրեցի, եւ Քրիստոսի փառք յաւիտեանս յաւի-

⁷ Անդ, էջ 82:

⁸ Անդ:

⁹ Անդ, էջ 83:

տենից ամէն»¹⁰: Միայն երկու տարի անց՝ 1672 թ., երկու վարդապետների մարմինները թաղեցին հորի վրա կառուցված եկեղեցու արեւմտյան կողմում՝ ստորգետնյա անձավի մեջ:

Այս դամբարանի դուռը եկեղեցու մեջ էր բացվում, որը արեւմտյան կողմի հյուսիսային հատվածում էր: Խոր Վիրապի վանքի վերանորոգումը, թերեւս, վերջինն էր ժէ. դարում, որի վերաբերյալ վկայություններ են պահպանվել ձեռագրերի հիշատակարաններում եւ տեղի վիմագրերից մեկում¹¹: 1679 թ. Երեւանում տեղի է ունենում աղետալի երկրաշարժ՝ որից մեծապես տուժում է նաեւ Խոր Վիրապի վանքը¹²:

Այսպիսով, Զաքարիա Ագուլեցու վկայությունները անգնահատելի սկզբնաղբյուր են հանդիսանում Խոր Վիրապի վանքի պատմության եւ հարակից խնդիրների լուսաբանման համար:

РЕЗЮМЕ

Монастырский комплекс Хор Вирап связан с мученичеством Григория Просветителя и принятием христианства в Армении. Изучение монастыря, находящегося на 6-м холме знаменитой столицы древней Армении - Арташата, имеет важное историко-археологическое значение. О нем не раз упоминают средневековые армянские летописцы, название монастыря встречается и в эпиграфических надписях. Важным источником о монастыре является "Дневник" летописца XVII века Закарии Агулеци, которому посвящается данная статья.

SUMMARY

The monastic complex of Khor Virap is related to the martyrdom of Gregory the Illuminator and the adoption of Christianity as the state religion in Armenia. The study of the monastery, located on the 6th hill of Artashat, the famous capital of ancient Armenia, has an important historical and archaeological significance. It is mentioned more than once by medieval Armenian chroniclers, the name of the monastery is also found in epigraphic inscriptions. An important source of information about the monastery is the "Diary" of Zakaria of Agulis, chronicler of the 17th century, which is the main topic of this article.

¹⁰ Անդ:

¹¹ Արձանագրության վերջին հրատարակությունը տե՛ս Ա. Հարությունյան, նշվ. աշխ., էջ 100:

¹² Հմմտ. Զաքարիա Ագուլեցի, նշվ. աշխ., էջ 143: